

FOLK OG HANDEL GJENNOM TIDENE

Av Asbjørn Karlsen, Geografisk institutt, NTNU

I sammenheng med grunnlovsjubileet hadde Kulturminnedagene 2014 fra 13.– 21. september som overskrift «Den store reisen – 200 års samfunnsutvikling». Inderøy Museums- og Historielag og Mosvik Historielag engasjerte geografiprofessor Asbjørn Karlsen, som driver landhandelsmuseum på hjemstedet sitt Venneshamn, til å foredra over temaet «Folk og handel gjennom tidene». Nedenfor følger hans bidrag som han framførte på landhandelsmuseet søndag 14. september 2014.

«Folk og handel gjennom tidene» favner et svært bredt tema. Jeg får gjøre det på min måte og knytte temaet opp mot historien til handelstedet Venneshamn og spesielt firmahistorien til Ernst Karlsen fra 1888, men også til handelen i den videre regionen. Jeg har prøvd å sette meg inn i forholdene tidligere på 1800-tallet, da handelsprivilegier kan forklare fraværet av landhandel. Jeg vil komme inn på kommunikasjonsutvikling til sjøs og på land, berøre regional konkurranse, handelslekkasje og framvekst av varehus og kjeder, samt endret forbrukeradferd, massebilisme og ny konserveringsteknologi. Dette for å forklare:

Hvordan butikkstruktur og forutsetningene for butikkstruktur har endret seg gjennom tidene - herunder butikkliv og butikkdød.

Jeg er ydmyk i forhold til oppgaven. Selv er jeg en lettveker i historiefaget, men på hobbybasis har jeg de siste årene fått litt interesse for lokalhistorie. Jeg kommer inn på lokalhistorisk stoff som mange av leserne har god kjennskap til. Dette med handel er forøvrig noe de fleste har et nært forhold til fra egen hverdag.

Det er jo en fortelling om overgangen fra naturalhushold til pengehushold. Jeg har fått litt innblikk i naturalhusholdet via min mor som kom fra gården Nord-Vennes. Hun var opptatt av å drive matauk på bær, frukt, potet og grønnsaker, hun bakte heller sjøl enn å kjøpe brød på butikken og vi fikk lenge nysiltmelka direkte fra morsgården. Far min kom fra handelsfamilie og drev denne butikken i en periode av sitt liv. Han var derfor mye mer fortrolig med pengehusholdet.

Jeg er altså oppvokst i en handelsfamilie og har litt praktisk erfaring med ulikt arbeid i butikken. Bror min var fjerde generasjons butikkinnehaver. Midt på 1980-tallet var jeg med i et forskningsprosjekt om endringer i senterstrukturen i Midt-Norge – min hovedoppgave gikk mest på Sør-Trøndelag. Jeg har fått litt interesse for handelshistorien gjennom arbeidet med landhandelsmuseet. Et landhandelsmuseum må vel være et ideelt sted for å snakke nettopp om «folk og handel gjennom tidene.»

Handelsprivilegiene til byborgerskapet

Om vi går 200 år tilbake i tid så var det ikke noe særlig handelsutsalg på landet, heller ikke i Venneshamn. Den gangen måtte bygdefolket reise til byen for å handle. Hvordan kan vi forklare det? Forskjellen på by og land var mye større enn idag. Norge var ennå et stendersamfunn, altså et samfunn inndelt i grupper etter sin stand. Gjennom 1800-tallet skjedde en overgang fra stendersamfunn der byborgerne var en særskilt stand- til et samfunn preget av liberalistiske ideer.

I vikingetiden hersket full handelsfrihet fram til midten av 1200-tallet og Frostatingsloven. Det skulle bli omlag 500 år med handelsprivilegier. Privilegiene støttet opp under posisjonen til handelsborgerne i byene. En byborger var en person som hadde søkt og oppnådd *borgerskap i en kjøpstad (by)* og dermed fått rett til å drive selvstendig næring. Borgerskapet i byene var altså av øvrigheta gitt monopol på handel. Her i Trøndelag måtte bønder og husmenn til Trondheim for å selge og kjøpe varer. Ofte reiste de i følge, med hest og med båt. For folk i bygda var en bytur til Trondheim et krevende prosjekt som innebar overnatting. Også den gang hadde nok byturen et underholdningselement.

På tross av handelsprivilegiene foregikk litt handel på landsbygda, mer eller mindre i ulovlige former. Historisk er vi kjent med såkalte periodiske markeder. Ved Vestvik kirke finnes det et åkerstykke som fra gammelt av kaltes «Martnasgata» om jeg ikke tar feil. Kanskje var det en markeds plass. Plasseringen av et marked her ville i alle fall vært typisk, for til kirka kom det folk ved helger, høytider og lignende.

Gjestgivere og stasjonsholdere hadde dessuten rett til å drive handel til reisende for å dekke deres behov. De utnyttet sin posisjon til å drive regulær handelsvirksomhet og skjenket også bygdas folk. Ut fra egeninteresse så embedsmennene gjennom fingrene med dette. Rundt år 1700 bodde en strandsitter Amund Evindsen her i Venneshamn. Amund var skomaker og krovert, og stedet ble kalt Havn. I manntallet av 1701 står om ham: «Driver skoemagerhandværket, tilligemed øltapp». Av husmenn og strandsittere i Verran på denne tid var Amund den eneste som var pliktig å betale 2 Rdr. i årlig skatt. Karl Hindberg har funnet Amund Wenneshafnen oppført med 50 rdl. i formue i et manntall over sivile og formuende bønder og det var bare tre av dem i Verran i 1714. Det kommer fram at han er gjestgiver. At det var behov for et gjestgiveri og kro, tyder på at Venneshamn hadde en relativt sentral beliggenhet.

I forbindelse med kommunesammenslåingen satte Inderøy Museums- og historielag og Mosvik Historielag i 2011 søkelyset på tverrforbindelser over fjorden. I Venneshamn hadde Sør-Vennes en skysstasjon som sørget for båtskyss over Skarnsundet til Norem og tilsvarende var det fra Norem. Det var typisk at jektefart og fiskerier førte med seg handel. Venneshamn var nærmeste isfrie havn til Steinkjer og på 1800-tallet var jektefarten betydelig. Som kjent er Beistadfjorden år om annet islagt, mens det strømførende Skarnsundet med Venneshamna var fritt for isdekke. Her lå jekter i opplag, ikke minst i vente på Lofotesongen. Landfestemerkene til jektene er fortsatt synlige rundt havna. Uten at vi vet det sikkert, er det rimelig å tro at det hadde vært litt handel i Venneshamn før det ble etablert ordinær landhandel på slutten av 1800-tallet.

Frigiving av landhandelen

Med utspring i opplysningstiden i Europa er det fra midten av 1700-tallet tegn på en gradvis liberalisering også i Norge. Det finnes ulike typer liberalisme, men her konsentrerer vi oss om handelsliberalismen. På 1700-tallet bar Adam Smith fram sine nye ideer om frihandel.

Uavhengighetskrigen i USA og den franske revolusjon på slutten av 1700-tallet, gikk ut på å avvikle privilegier. Ved 200-årsjubileet som vi markerer nå er det verdt å løfte fram den liberalistiske tankegangen som ble uttrykt i Grunnloven av 1814: «*Nye og bestandige innskrenkninger i næringsfriheten bør ikke tilstedes noen i fremtiden*».

De første innskrenkningene i handelsprivilegiene kom med handelsloven i 1842, og i de neste tiårene kom ytterligere lovbestemmelser som i realiteten innebar at lade- og kjøpstedenes monopol var opphevet, altså tettstedene der borgerne hadde hatt privilegier til å drive handel. I sakte tempo

etablerte landhandlere seg på bygda. Etableringene spredte seg med utbyggingene av kommunikasjoner til sjøs og til lands.

Nedenfor gjengis lokale handelsmenn fra folketellingene fra siste del av 1800-tallet. På Sakshaug, det vil vel si Straumen, er det i 1865 registrert følgende: Lorentz Didrich Muus som Selveier og Handelsmann, Hermann Løchen som Godseier og Handelsmann (gikk konkurs i 1875) og en Handelsmann og gjestgiver Haagen Bang. I tilknytning til disse finnes også en handelsfullmektig, en handelsbetjent og en bokholder. Det er dessuten registrert flere håndverkere slik som skomakere, skreddere, tømrere, garvere, baker, smed, kopperslager, blikkenslager, snekker, bødker, maler og stolmaker, som alle også solgte sine produkter.

I folketellingen av 1875 finner jeg registrert Erling Johannessen Saxhaug som Bager og Handelsmann, Ole Tønder som Handelsmann og Peter Aas som Handelsmann og Gårdeier. Med andre ord ser det ut til å ha dannet seg et lite senter av kremmere og håndverkere på Straumen i 1860-70 årene. De som slo seg opp som handelsmenn var gjerne innflyttere, men de var ikke byborgere fra Trondheim. På landsbasis øker antallet handelsmenn betydelig rundt 1870.

Digitalarkivet har ennå ikke registrert folketellingen av 1875 for Mosvik og Verran. I datidens Mosvik kommune fant jeg først i folketellingen i 1910 handelsmenn og det var Hans Langaunet i Saltvikhamn og Johannes Herman Jonsen som var handelsmann i Vinjesjøen. Sistnevnte landhandel ble vel senere overtatt av Karl Johan Kjøppen. Landhandelen som Jacob Breche senior hadde drevet ved Lillegrande hadde gått til skifteretten i 1887. I 1910 synes den å være overtatt av Adolf Brødreskift. Elden Landhandel ble etablert i Mosvik sentrum like etter krigen i 1946.

Den første landhandelen i Framverran kom med Peter Laurits Vennes sin etablering i Selsetvika, omlag 500 meter sør for Venneshamn. Det må ha skjedd mellom 1865 og 1875. Jacob A. Brecke junior hadde erfaring fra farens landhandel på Lillegrande i Mosvik og drevet den selv en tid. Han var siden handelsfullmektig hos P.L. Vennes til han overtok landhandelen når sistnevnte døde i 1890. Landhandlerne ble ofte også poståpnere, så også i Selsetvika på Framverran. Fra 1894 av kom stillingen som poståpner til å følge Brecke og Karlsen familien over tre generasjoner.

Da Ernst Karlsen etablerte seg i Venneshamn i 1888, oppsto en rivalisering mellom de to, også om å ha den viktige dampskipsekspedisjonen. I en periode var det to damskipsselskap med hvert sitt anløp i bygda. Ernst Karlsen etablerte seg i den gode havna nordafor, men relativt nært den eksisterende landhandelen til P. L. Vennes i Selsetvika. Slik ble den nye landhandelen lettere tilgjengelig for kunder i det store omlandet nord og vestover som omfattet Sørsida og Nordsida av datidens Verran, men også vestlige deler av Inderøy fra Letnes til Vangshylla. Kundene fra sistnevnte bygder rodde med båt til Venneshamn, så fremt det var isfritt. Det må tidvis ha vært strabasjøst i all slags vær og vind, sammenlignet med dagens komfortable bilturer.

Det er mange paralleller mellom Jacob Brecke og Ernst Karlsen. Begge landhandlerne hadde gått ved lærerseminaret i Klæbu. Brecke kom fra Lillegrande i Mosvik og Karlsen fra Lillegrande på Framverran. Begge var gårdsønner, den første med odelsrett, den sistnevnte uten odelsrett. Ved landhandelmuseet henger hver av rivalenes reklameplakater som gir oss et innblikk i en kreativ markedsføring under hard lokal konkurranse på 1890-tallet.

Jeg må fortelle etterhistorien også. Jakob Brecke hadde en datter Gunhild. Ernst Karlsen hadde en sønn Arne. Gunhild og Arne giftet seg like godt med hverandre og drev firmaet Ernst Karlsen videre. Jacob Brecke la like godt ned og solgte bygningene til Verran kommune. Senere hadde tre personer hver sine ytterligere forsøk med landhandel i Selsetvika, men ingen kom til å lykkes i det lange løp.

Landhandelen i Venneshamn hadde en rekke tilleggsfunksjoner. Fra starten og en kort periode var her meieri med ishus og dampskipsekspedisjon fra 1989. Det var lenge poståpneri og bakeri. Ernst Karlsen var kommisjonær for farger Hans Berg fra 1890-tallet til 1930. Det var også fiskemottak, salting på brygga - særlig av «Verratorsk», men i de periodiske sildefiskeriene var det salting av sild i tønnevis. Store mengder av fiskeproduktene ble sendt med dampbåten til Trondheim. Vareutvalget for øvrig var bredt og omfattet landbruksprodukter. Fra slutten på 1950-tallet ble installert fryseri hvor kundene leide frysebokser og her var bensinstasjon.

Det var en sterk vekst i butikker på landet fra 1910 – 1930. Om jeg ikke tar feil etablerte Næss seg på Vangshylla rundt 1930-tallet. Ved Kvam på Utøya får vi etter hvert tre landhandler på en rekke langs veien. Allerede i siste halvdel av 1800-tallet fantes samvirkelag i Norge. Det er en organisasjonsform der kundene indirekte skal lede salgsledet slik at overskuddet ikke tilfaller utenforstående kapitaleiere. Inderøy Forbruksforening ble etablert i 1870 og er et av de eldste bestående samvirkelagene i Nord-Trøndelag. I 1897 ble så Forbruksforeningen flyttet til Kjerkesvågen, der den fortsatt er i drift som selvstendig kooperasjon.

Mellomkrigstid var en periode med politiske spenninger og arbeiderbevegelsen styrket seg. Så også på industriedet Follafoss der det ble etablert samvirkelag i 1920. Follafoss samvirkelag kjøpte nabolomt til Ernst Karlsen i Venneshamn. Etablering her ble aldri realisert. På Verrastranda var det samvirkelag på Øra og på nordsida av Trongsundet. Landhandelen i Saltvikhamn var blitt et samvirkelag i 1934. Senere etablerte dette samvirkelaget avdeling i Vinjesjøen. Her må vi også nevne Verdal Samvirkelags sterke stilling, som hadde flere avdelinger i regionen.

Omkring 1950 nådde distribusjonsnettverket av varehandel sin maksimale geografiske utbredelse. Samvirkelaget i Saltvikhamn ble nedlagt 1984, og det er nylig også samvirkelaget på Utøya. De siste ti årene har det gått nedover med landhandelen på bygda til fordel for bilbasert handel i fremvoksende sentra, og mange utsalg har falt bort. Jeg har imidlertid ikke klart å finne noen statistikk på butikknedleggelse.

Utviklingen av kommunikasjoner til sjøs og på land

Nærhet til stasjonene for jernbane og dampskipsruter var viktig for de første landhandlerne. Det var gunstig å posisjonere seg i forhold til ferdselsårer. Dampskipsanløp, jernbanestasjoner og veikryss var gunstig beliggenhet. Det var spesielt store konsentrasjoner av handel ved dampskipsanløpene langs kysten. Venneshamn var godt posisjonert ved skipsleia mellom Steinkjer og Trondheim og hadde dessuten den naturgitte havna skjermet av Vennesodden og Selsetodden. Fra gammelt av var som sagt aktiviteten i Venneshamn basert på sjøverts transport. Fra slutten av 1800-tallet kom dampbåten og dampskipsekspedisjonen ble krumtappen som landhandelen kom til å dreie seg om.

Brytningstid ca. 1905 – dampbåten har lagt til, mens jektene er ankret opp

Vi kan snakke om de videre kommunikasjonsmessige milepælene med betydning for handelen i Venneshamn. Før og under siste verdenskrig var min onkel Arvid Vennes den eneste på Framverran som hadde privatbil. I mangel av ferje, ble bilen mye godt stasjonert på låven på Norem på Inderøysida. Med økende bilisme ble Inderøyferja a/s etablert i 1957. Den ene ruta gikk mellom Vangshylla, Kjerringvika og Venneshamn over en tiårsperiode. Anløp i Venneshamn ble unødvendig da det kom veiutløsning til Kjerringvik i 1968. Postbåten var da for lengst avviklet. Utover på 1980-tallet kom mer og mer av vareleveringene til butikken med bil. Tilgjengeligheten til sentrene på andre sida fjorden økte dramatisk med åpning av Skarnsundbrua i 1991. Etter en periode med bompenger, har brua dessuten vært bomfri siden 2007. Ved hver av disse milepælene så har den lokale butikken mer og mer tapt sin historisk ganske enerådende posisjon. Det er en skjebnens ironi at det første møtet i brukomiteen var i vår heim, med far min som en av initiativtakerne. Til sammen har far min og bror min vært aktivt med i styret i Innherredsferja a/s over flere tiår.

En bytur før med dampen og bytur nå med bil kan ikke sammenlignes, ikke minst når det gjelder reisetid og hyppighet. I 1960 ble rasjonering av personbilen opphevet og veksten i bilholdet startet. I 1964 var det 410 000 biler i Norge. I 1976 passerte antallet millionen. I 1998 1,7 millioner og i 2013 var det 2,5 millioner personbiler. Dessuten ble tilbakelagte kilometer pr. personbil mangedoblet i perioden. Den økte mobiliteten innebar utvidet regional konkurranse i varehandelen.

Regional konkurranse, handelslekkasje og framvekst av varehus og kjeder

Med bedre kommunikasjon ble flere utsalgsteder innenfor rekkevidde. Det gav forbrukerne mulighet til å sammenligne, både pris og kvalitet. Forbrukerne har vist seg villig til å kjøre langt for å oppnå billigere varer og for å kunne velge blant et større vareutvalg. Store varehus og kjedebutikker ble oppfattet som mer attraktive enn den mer trauste landhandelen. Dermed oppsto betydelig handelslekkasje i bygder med mindre landhandlere.

Over tid er det vokst fram en senterstruktur med store, mindre byer, mellomstore regionsentra og små lokale sentra – altså et hierarki av sentra på ulike nivå. Det er ikke bare snakk om Trondheim, men mindre byer og tettsteder på Innherred. De ligger på en rekke langs E6, med bygdebyen Steinkjer som ble fylkessenter, den store landbrukskommunen Verdal som ble et industristed, markedsplassen Levanger som tidlig ble ladested og senere by, og knutepunktet Stjørdal som er i rask vekst, til landsdels-hovedstaden Trondheim, stiftsstad og høyere utdanningscenter.

Massebilismen har gitt disse byene og regionale sentra store omland. Den nye varehandelen har gjerne etablert seg like utenfor bysentra og tettsteder, der det er tilgang på store utearealer, lett tilgjengelig for biler med parkeringsplasser og i nyere tid også parkeringshus. Her er store salgsflater, med ulike detaljister på rekke og rad. Dette er knyttet til nye kommunikasjoner og særlig massebilismen. Jeg kan nevne tidligere Zebra – nå Amfi Steinkjer, Magneten ved Levanger, Amfi Verdal, Torgkvartalet på Stjørdal, sentrene på Lade, Leangen og City Syd i Trondheim. Folk kombinerer når de foretar handleturen til slike sentra, også med bruk av tjenester og besøk av slekt og venner. Varekjøp skjer også i tilknytning til pendling.

Særlig fra 1970-tallet har kommunesentrene vokst på bekostning av andre, mindre sentra. Det skjer når kommunesentrene får flere og utvidete funksjoner innenfor offentlig administrasjon og service, være seg helse og sosial, utdanning slik som videregående skole samt tekniske og administrative tjenester. Samtidig svekkes bygdesentrene. Når de mister enten skole, postkontor, bank eller kjøpmann så kan det rakne for flere av disse vitale funksjonene. Å være en liten dagligvarekjøpmann blir vanskelig i et grossist- og kjedesystem, der konkurransen går på å oppnå rabatt og bonusordninger for store vareinnkjøp. Det blir tvingende nødvendig å være med i dagligvarekjeder: HK (1970-97), tidligere Kronekjeden som heller ikke finnes og før det K-kjøpmann. Operative er derimot Norgesgruppen, Rema 1000, Rimi/Ica Norge, Coop, Spar, Bunnpris, Joker, Kiwi, Seven Eleven, Meny, Ultra, Nærbutikken, Matkroken – og hva de nå heter alle sammen. Det er så å si slutt på den helt uavhengige private kjøpmann.

Utkantene svekkes også med fraflytting, pendling og forgubbing. Framverran er et eksempel på ei bygd som er rammet av en slik utvikling. I dag bærer bygda preg av å være et fritidssamfunn. Den store mobiliseringen i senere tid har vært rundt den flotte småbåthavna. Om sommeren bor det fire ganger så mange her som på vinteren. Denne fritidsbefolkningen handlet i liten grad hos den lokale kjøpmannen.

Butikken hadde sammen med skolen, lenge vært et stabilt element i lokalsamfunnet. Tap av den lokale kjøpmannen blir spesielt et tap for eldre og uføre uten bil og en sosial møteplass går tapt i bygda. Denne negative utviklinga er etter hvert registrert også av politiske myndigheter. Det ble et politisk mål å opprettholde en variert og spredt butikkstruktur. Det offentlige har prøvd å redde butikken i lokalmiljøet i spredt bosatte områder, ved hjelp av investeringstilskudd, konsulenthjelp og endog driftsstøtte og det er drevet informasjonskampanjer. Tiltakene har hatt en viss effekt. Begrepet «Nærbutikk» har oppstått og det blir et spørsmål om kundenes lojalitet til «nærkjøpmannen». På Kjerkesvågen har det vært en vellykket mobilisering for nærbutikken, og på Verrastranda har man også kjempet for å ta vare på nærbutikken Matkroken. En innsats for nærbutikken er videreført av dagens fylkesmann Inge Ryan som er styreleder i det såkalte Merkurprogrammet. Nesten 1000 kjøpmenn fordelt på 800 butikker har så langt deltatt i programmet. Det anbefales at nærbutikken også får tilleggstjenester. Selv om tjenestene kan være noen andre, minner dette om bredden av funksjoner hos de gamle landhandlerne, særlig dette

med post i butikk. Det er også en utfordring med nyrekruttering til dagligvareforretningene på bygda. En femte generasjon har ikke vært interessert i å drive butikk her i Venneshamn.

Endret forbrukeradferd, massebilisme og ny konserveringsteknologi

Historisk speilte etableringen av landhandel den gradvise overgangen fra naturalhushold til pengehushold også på landsbygda, som dermed ble noe mer lik byen i så måte. Landhandelen var en moderniseringsagent. Nye konserveringsmåter, redskaper i hushold, landbruk og fiske, og nye ideer og praksiser fulgte med. Kontakten med utenverdenen skjedde mye godt gjennom kjøpmannens varer, dampskip og post. Begrepet «Kolonialbutikk» kommer jo av at varene kom fra koloniene. Med tobakk, krydder, kaffe, te, sydfrukt og nøtter fulgte suset av den store verden – av den nye tid. Den første appelsinen kom til Norge på slutten av 1800-tallet. Smaken må ha fortonet seg som et eventyr. Men det skulle ta mange år før den ble tilgjengelig for enhver. Mannen med kallenavn Banan-Matthiessen brakte bananen til Norge i 1905. Først fra 1960-tallet økte tilgangen på eksotiske frukter og grønnsaker betydelig. Her ved landhandelen i Venneshamn gikk kontakten med utenverdenen helst gjennom grossister som først og fremst fantes i Trondheim. I noe mindre grad gikk kontakten mot Steinkjer, da var det særlig spedisjoner til fargehandler Berg.

Før første verdenskrig var en norsk gjennomsnittshusholdning først og fremst opptatt av hva man skulle spise og drikke og hvordan de skulle kle seg og bo. I husholdningsbudsjettet ruvet matvarene. Byene hadde imidlertid også grupper som hadde kjøpekraft til å handle en god del utover matvarer. Spesialiseringen med ulike typer detaljvarehandlere var lenge forbeholdt byene. På bygda hadde landhandelen selv et bredt assortiment, utover det kolonialforretningen i byen hadde. Landhandelen orienterte seg dessuten mot et samfunn med innslag av naturalhushold.

Fra venstre til høyre: Nerstu med krambu og poståpneri, Øverstu med kår og uthus, bakeri og brygga med pakkhus og kaj, 1953

Tidlig ble saltet et viktig konserveringsmiddel. Ellers var mel, gryn og erter viktige varer. Sukker var først luksus til selskapsbruk, mens sirup ble konsumert i store mengder. Av nytelsesmidler ble det solgt kaffe, te, tobakk, kandis og annet sukkertøy og krydder. Men sortementet strakk seg utover matvarer. I den gamle butikken til Ernst Karlsen var matvarene i hyller og skuffer rett foran kunden blant annet med brødvarer, mens jernvarer/isenkram var på høyre sida og manufaktur på venstre sida. Det var sysaker, garn, konfeksjon og sko, skrivesaker, kjøkkentøy, porselen, hygieniske artikler, vaskemidler, medisin, spiker, skruer, fiskeutstyr og mye mer. Vareutvalget omfattet også landbruksredskaper, hestesko, kunstgjødsel og førmel på brygga. Tran, maling, linolje, senere motorolje og parafin på «Oljebua», der antennbare varer ble lagret på avstand fra hovedbygningen.

Varer som tidligere var håndverksprodukter ble i etterkrigstiden erstattet med standardvarer. Mjølvarer, gryn og salt ble lenge veid opp fra løs vekt på kundens bestilling. Etter hvert kom imidlertid ferdigpakningene. I løpet av 1960- og 70-årene ser vi en overgang fra handel over disk til moderne dagligvarehandel med selvbetjening, av enkelte kalt supermarked. Hos Ernst Karlsen skjedde dette så sent som i 1978. Da forlot man det gammeldagse, arbeidskrevende og tungvinte i landhandelen, til fordel for det moderne, mindre arbeidskrevende og mer lettvinde i dagligvarebutikken.

I flere tiår etter siste krig ble fortsatt mye tillaget i heimene på bygda. Det var strikking og sying av klær, mat ble laget fra grunnen av, det var sylting, slakting, salting og baking. Vareutvalget hos landhandelen speilet en viss sjølhusholdning hos kundene. Etter siste verdenskrig skjedde en endring i konserveringsteknologi fra salting til kjøling og frysing. Som hos andre landhandlere var det også her utleie av frysebokser til husholdene. Det gav økte lagringsmuligheter ved matauk. Slik var disse fryseboksene et tegn på at det fortsatt var et visst naturalhushold blant husholdene på bygda. I dag har de alle privat fryserer i sine heimer. Det går en nesten ubrutt kjølekjede fra gårdsbruk, via meieri eller slakteri til butikk for til slutt å ende opp i fryserer eller kjøleskap i heimene.

I dag representerer matbudsjettet en relativt liten del av husholdningens totale budsjett. Såkalte nødvendighetsvarer betyr mindre i så måte. Mengden varer og vareslag øker raskt. Særlig nye generasjoner bygger opp egen identitet gjennom hva de kjøper, hvordan de kler seg, hva de fyller stua med og hva de spiser. Merkevarer blir viktig i å forme sin egen identitet. Det blir viktig å kunne velge selv, vurdere kvalitet og pris. Shopping blir til en opplevelse, ja til og med underholdning. Det er for så vidt ikke nytt at handleturer er underholdning, men det skjer i nye former. Med dagens overflod har det også oppstått en «bruk og kast-mentalitet». Varene varer ikke lenge. Klærne rekker sjelden å bli utslitt. Det blir mer ferdigmat for å tilpasse seg en travel hverdag der alle husholdets voksne er i lønnsarbeid. Forbruksmønsteret på bygda er blitt mer likt det man finner hos bybefolkningen.

Jeg har hørt at i mine besteforeldres tid hadde ikke landhandelen noen faste åpningstider. Familien sto til disposisjon minst 15 timer i døgnet. Å handle på krita var vanlig. I mellomkrigstida var det mange vanskeligstilte som fikk ettergitt sin gjeld. Selv husker jeg min nærmeste families personlige forhold til kundene. Mange av de faste kundene hadde personlige handlebøker. Før jul skulle alle i bygda trakteres med kaffe. Mor skrev lister med navnet på alle husholdningene i bygda som hun haket av etter hvert som de hadde fått traktering. I flere tiår drev først far, senere bror min utkjøring av bestilte varer til husholdningene, først til heimene på Sørsida, siden også til de på Trongundet etter at de mistet nærbutikken. 50 øre var den symbolske frakta kunden måtte betale. Over flere generasjoner var kaia et samlingspunkt når dampbåten kom, om den het Kong Oscar, Innherred, Aalfjord eller Steinkjer. Damprutene er innstilt. Når posten kom med postbåten, kunne man høre siste nytt og lese oppslagene i

posthusgangen. Det er ikke mer sladder å høre fra kundestolen ved butikkdisken lenger. Den tette kontakten mellom betjening og kunde som kjennetegnet landhandelen, kan man heller ikke spore i de nye varesentrene.

De senere åra spanderte bror min daglig kaffe med noe å bite i til enhver som stakk innom butikken. Gjestene ble servert ved et eget bord med utsikt utover havna. Det var mange som kom på besøk for å få kaffe og slå av en prat etter en handletur på de større sentrene på andre sida fjorden. Funksjonen som sosial samlingsplass var blitt vel så viktig som den ordinære butikkfunksjonen. Men det gav ingenting å leve av. I dag finnes ikke butikken som sosial møteplass lenger. Med dette landhandelmuseet med kafé er tanken og gjenoppta bitte litt av denne funksjonen. Og ikke minst å ta vare på et kulturminne som besøkende kan få oppleve (Se www.kalsen.no).

Oppsummering

For å summere opp så har jeg fortalt historien fra at handel i Midt-Norge var konsentrert hovedsakelig til Trondheim, via oppblomstringen av landhandel i etterkant av opphevinga av byprivilegiene. Knyttet til nye kommunikasjonsformer, massebilisme og ny forbrukeradferd blomstrer det opp varehandel rundt regionale og kommunale sentra. Dette skaper en ny senterstruktur, der de mindre dagligvarebutikkene på bygda blir marginalisert og forsvinner.

Vi kan bare spekulere i hva som vil være framtidig utvikling. Jeg har nå snakket mye om endrede kommunikasjonsformer. Med internett, dukker netthandel, også kalt e-handel, opp. Dette vil sikkert ha konsekvenser for distribusjon av varer. Spekulasjoner over en slik framtid er utenfor rammen av dette foredraget.

Referanser:

- Brecke, Jacob 1951: *Vennes i Verran, Gårds- og slektshistorie, Årbok for Nord-Trøndelag Historielag. Årgang 31, s. 89-123.*
- Dale, Britt & Sjøholt, Peter 2007: *The Changing Structure of the Central Place System in Trøndelag, Norway, Over the Past 40 Years – Viewed in the Light of Old and Recent Theories and Trends. Geografiska Annaler 13-30.*
Digitalarkivet: http://arkivverket.no/URN:db_read/ft/38462/65/
www.kalsen.no nedlastet 14.september 2014.
- Karlsen, Tormod 1992: *Handelstedet Venneshamn i Mosvik.*
- Karlsen, Asbjørn 1985: *Endringer i Senterstrukturen i Sør-Trøndelag/Nord-Møre – En studie av servicefunksjoners lokalisering i 1964 og 1984. Hovedoppgave i Geografi. Geografisk Institutt, Universitetet i Trondheim.*
- Kibsgård, Hilde 2003: *Senterstrukturen i Nord-Trøndelag – En sammenlignende studie. Hovedoppgave i Geografi, Geografisk Institutt, NTNU.*
<http://merkur-programmet.no/nedlastet> 14.september 2014.
- Munch, Peter A., 1948: *Landhandelen i Norge, Halvorsen & Larsen Forlag, Bergen.*
- Sjøholt, Peter, 1983: *Vil Varene Vare, i: Dahl H.F. & Klausen, A.M. (red.) Det Moderne Norge, bind 3, vareflom og massemedier, s. 245-362. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.*
- Samfunnsspeilet 1/2000: Statistikk mot år 2000, Tidsskrift for levekår og livsstil, SSB.*
- Saxvik, Kjell, 1989: *Jektbruket i Innherred s. 20-77 i Olav L'Orange, Olav (red.) Jekter og jektefart fra Innherred – Kulturminner i Nord-Trøndelag III. Utgitt av Nord-Trøndelag Historielag, Steinkjer.*
- Sivertsen, Birger, 2001: *Klæbu seminar - Et intellektuelt arnested på bygda 1839-1892, Tapir Akademisk Forlag, Trondheim.*